

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2021. Vol. 4(29). Issue 1, pp. 32–42

DOI 10.15421/26210407

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 282:94 + 908 (477.63)

**Антирелігійна політика
 більшовицької влади на початку
 1920-х рр. (на прикладі римо-
 католиків Катеринослава)**

Н. Г. Мосюкова

кандидатка історичних наук, доцентка

ORCID: 0000-0002-9568-4681

ResearcherID: AAU-1532-2020

nataszafranczeska@gmail.com

*Національна металургійна академія України
 проспект Гагаріна, 4, м. Дніпро, Україна, 49010*

Анотація. *Мета статті:* аналіз умов існування римо-католицької спільноти Катеринослава в перші роки встановлення більшовицької влади. *Методи дослідження:* історико-генетичний, історико-системний. *Основні результати:* висвітлено ставлення більшовиків до Церкви і методи, які вони застосовували у своїй антирелігійній діяльності на початку 20-х рр. XX ст.; виявлено чинники, що впливали на ставлення влади до римо-католиків Катеринослава; досліджено заходи, які проводили більшовики з метою тиску на поляків та литовців, що мешкали на той час у губернському місті, а також результати означеної діяльності. *Висновки:* знищення релігії було складовою частиною стратегічних планів більшовиків і після встановлення своєї влади вони почали наступ на Церкву. На початку 20-х рр. XX ст. серед заходів були репресії, грабунок церков, моральний тиск на вірян. Ініціатором цькування була партія більшовиків, активну участь у цьому процесі брала

Надзвичайна комісія, вона «підкидала» дієві методи реалізації поставлених завдань, а також здійснювала репресії. На становище поляків впливали стосунки радянської держави з Польщею. У 1920 р. вони суттєво ускладнювалися війною між цими країнами. В листівках, які випускали більшовики, лунали заклики до повалення державного ладу та проведення терористичної діяльності на території Польщі. Політика Радянської влади, репресивна діяльність по відношенню до Церкви (в тому числі і РКЦ), агресивна риторика щодо Польщі підштовхували місцевих поляків до виїзду на історичну батьківщину. Спроба радянізувати біженців вагомим успіхів не мала і у 1921–1922 рр. з Катеринослава ешелонами виїжджали представники народів, які формували римо-католицьке середовище губернського центру. Влада намагалася також експортувати революційні ідеї в сусідні країни. До Польщі виїжджали не тільки біженці, а і поляки, що мешкали в місті до війни. Значна частина представників цієї національної меншини Катеринослава у середині 1920-х рр. до парафіян костюлу не належала, а це означає, що вони перебували під впливом антирелігійної пропаганди або боялися відкрито сповідувати свою віру. *Практичне значення:* результати дослідження можуть бути складовою частиною курсу історії та релігії національних меншин України. *Наукова новизна:* автором вперше проведено дослідження особливостей умов існування римо-католиків Катеринослава на початку 1920-х рр. *Тип статті:* дослідницька.

Ключові слова: римо-католицька церква; поляки в Україні; Радянська влада; Катеринослав.

Надіслана до редколегії 10.03.2021

Прорецензована 18.04.2021

Рекомендована до друку 14.06.2021

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2021. Vol. 4(29). Issue 1, pp. 32–42

DOI 10.15421/26210407

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 282:94 + 908 (477.63)

**Антирелигиозная политика
 большевистской власти в начале
 1920-х гг. (на примере римо-
 католиков Екатеринослава)**

Н. Г. Мосюкова

кандидат исторических наук, доцент

ORCID: 0000-0002-9568-4681

ResearcherID: AAU-1532-2020

nataszafranczeska@gmail.com

*Национальная металлургическая академия
 Украины*

проспект Гагарина, 4, г. Днепро, Украина, 49010

Аннотация. Цель статьи: анализ условий, в которых существовала римо-католическая община Екатеринослава в первые годы установления Советской власти. Методы исследования: историко-генетический, историко-системный. Основные результаты: определено отношение большевиков к Церкви и методы, которые они использовали в своей антирелигиозной деятельности в начале 20-х гг. XX в.; выявлены факторы, влиявшие на отношение власти к римо-католикам Екатеринослава; исследована деятельность большевиков по оказанию давления на поляков и литовцев, которые жили в те годы в губернском городе, а также результаты этой деятельности. Выводы: уничтожение религии было составной частью стратегических планов большевиков и после установления своей власти они начали наступление на Церковь. В начале 20-х гг. XX в. применяли такие методы: репрессии, изъятие ценностей из церквей, моральное давление на прихожан. Инициатором травли была партия большевиков, активно участвовала в этом процессе

Чрезвычайная комиссия, она «подбрасывала» действенные методы реализации поставленных задач, а также осуществляла репрессии. На положение поляков влияли отношения советского государства с Польшей. В 1920 г. они существенно ухудшились из-за войны между этими странами. В листовках, которые выпускали большевики, содержались призывы к уничтожению государственного строя и проведению террористической деятельности на территории Польши. Политика Советской власти, репрессии по отношению к Церкви (в том числе и РКЦ), агрессивная риторика по отношению к Польше подталкивали местных поляков к выезду на историческую родину. Попытка советизировать беженцев весомых успехов не имела и в 1921–1922 гг. из Екатеринослава эшелонами выезжали представители народов, которые формировали римо-католическую среду губернского центра. Власть предпринимала попытки экспортировать революционные идеи в соседние страны. В Польшу выезжали не только беженцы, а и поляки, которые жили в городе до войны. Значительная часть представителей этого национального меньшинства Екатеринослава в середине 1920-х гг. не была прихожанами костела, а это означает, что они находились под влиянием антирелигиозной пропаганды или боялись открыто исповедовать свою веру. Практическое значение: результаты исследования могут быть составной частью курса истории и религии национальных меньшинств Украины. Научная новизна: автором впервые исследованы особенности условий, в которых оказались римо-католики Екатеринослава в начале 1920-х гг. Тип статьи: исследовательская.

Ключевые слова: римо-католическая церковь; поляки в Украине; советская власть; екатеринослав.

Представлена в редколлегию 10.03.2021

Прорецензирована 18.04.2021

Рекомендована в печать 14.06.2021

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2021. Vol. 4(29). Issue 1, pp. 32–42

DOI 10.15421/26210407

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK 508

**Anti-religious policy of the Bolshevik
 government in the early 1920s
 (on the example of Roman Catholics of
 Katerynoslav)**

N. H. Mosiukova

Ph. D. (History), Associate Professor

ORCID: 0000-0002-9568-4681

ResearcherID: AAU-1532-2020

nataszafranczeska@gmail.com

*National Metallurgical Academy of Ukraine
 4, Gagarin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

Abstract. *The aim of the article:* to analyze the conditions of existence of the Roman Catholic community of Katerynoslav in the first years of the establishment of Bolshevik power. *Methods:* historical-genetic, historical-systemic. *The main results:* the attitude of the Bolsheviks to the Church and the methods they used in their anti-religious activities in the early 20s of the twentieth century is highlighted; the factors influencing the attitude of the authorities to the Roman Catholics of Katerynoslav are revealed; the measures taken by the Bolsheviks to influence the Poles and Lithuanians living in the provincial city at that time are studied, as well as the results of this activity. *Concise conclusions:* The destruction of religion was part of the strategic plans of the Bolsheviks, and after the establishment of their power, they launched an attack on the Church. In the early 1920s, the measures included repression, looting of churches, and moral pressure on the faithful. The initiation of the persecution was the Bolshevik

Party. The Extraordinary Commission took an active part in this process; it gave effective methods of realization of the tasks, and also carried out repressions. The position of the Poles was influenced by the relations of the Soviet state with Poland. In 1920, they were significantly complicated by the war between these countries. The leaflets issued by the Bolsheviks called for the overthrow of the state system and terrorist activities in Poland. The policy of the Soviet government, repressive activities against the Church (including the RCC), and aggressive rhetoric towards Poland pushed local Poles to leave for their historical homeland. The attempt to Sovietize the refugees was not very successful, and in 1921–1922 representatives of the nations that formed the Roman Catholic environment of the provincial center left Katerynoslav in echelons. The authorities also tried to export revolutionary ideas to neighboring countries. Not only refugees but also the Poles who lived in the city before the war went to Poland. Many members of this national minority in Katerynoslav did not belong to the parishioners of the church in the mid-1920s, which means that they were under the influence of anti-religious propaganda or were afraid to openly profess their faith. *Practical meaning:* the results of the research can be an integral part of the study of the history and religion of national minorities at the national level. *The scientific novelty* of the article is that the author conducts a study of the peculiarities of living conditions of the Roman Catholics in Ekaterinoslav in the early 20s of the twentieth century for the first time. *Type of article:* research article.

Keywords: Roman Catholic Church; Poles in Ukraine; Soviet government; Katerynoslav.

Received 10.03.2021

Reviewed 18.04.2021

Accepted 14.06.2021

Постановка проблеми. Релігія є важливою сферою життєдіяльності суспільства, а тема історії релігій в Україні залишається актуальною. Через неможливість у радянські часи об'єктивно висвітлювати питання, пов'язані з Церквою, проблема і досі містить багато недосліджених, отже, привабливих для істориків питань. Повною мірою це стосується вивчення особливостей релігійної політики більшовиків на регіональному рівні (зокрема на Катеринославщині). В полі зору партії, що захопила владу в Україні на початку 1920-х рр., знаходилася і римо-католицька спільнота губернського міста, яка суттєво збільшилася під час Першої світової війни за рахунок біженців. Увага з боку більшовицької влади була продиктована не щирою турботою і бажанням допомогти, в тому числі людям, які опинилися далеко від своєї країни, вона мала іншу мотивацію. Дослідження документів місцевої організації КП(б)У, листівок, що видавалися під час радянсько-польської війни, дозволяє глибше зрозуміти умови, в яких опинилися римо-католики міста, а також причини від'їзду їх значної частини на історичну батьківщину.

Історіографія. В часи незалежності України з'явилися наукові праці, що стосувалися історії Церкви, в тому числі й католицької. В дослідженнях щодо означеного періоду українські вчені висвітлювали теми вилучення церковних цінностей (Бабенко, Л., 2004), репресій Радянської влади до РКЦ (Рубльова, Н., 2003, с. 17–48) та ін. Політику більшовиків, репресії щодо римо-католицької церкви вивчали також польські вчені, серед них – Ю. Дембинський (Debinski, J., 2012, с. 472–487) і Г. Шубтарські (Szubtarski, G., 2013, с. 63–75).

Переважна більшість катеринославських римо-католиків була польського походження, отже, національна складова відігравала не останню роль у ставленні більшовиків до цієї конфесії. Проблемі польської національної меншини на українських землях присвячені праці О. Калакури, в тому числі його монографія «Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX сторіччі» (Калакура, О., 2007).

Попри суттєві досягнення українських вчених у дослідженні історії РКЦ, тема не є достатньо вивченою. Особливо це стосується окремих регіонів, зокрема Катеринославщини.

Питання щодо польської національної меншини означеного регіону і періоду досить плідно висвітлював О. Городецький. Проблемі присвячена ціла низка статей вченого, серед яких – «Політична провокація каральних органів на Півдні УСРР («справа» польського ксьондза у Кам'янському)» (Городецький, О., 2010). Серед дослідників християнських конфесій Катеринославщини (в тому чис-

лі і римо-католицької) варто назвати Н. Буланову, але в її працях йдеться переважно про католиків Кам'янського. Дослідження ж історії парафії Св. Йосипа, що знаходилася у самому губернському центрі, залишається поза увагою вчених.

Метою цієї статті є вивчення умов існування римо-католицької спільноти Катеринослава в перші роки встановлення більшовицької влади.

Джерельною базою є документи Ради народних комісарів, листівки, що їх випускали більшовики під час радянсько-польської війни, інформаційні зведення Катеринославської губернської надзвичайної комісії, матеріали партійних та радянських органів губернії, статистичні дані, а також публікації в періодичних виданнях того часу.

Виклад основного матеріалу та результати. У 1920 р., коли на частині українських земель продовжувались визвольні змагання, у Катеринославі вже «господарювали» більшовики. Навіть ті репресії проти римо-католицької церкви, які дійсно відбувалися у 1918–1919 рр., і польські дослідники вважають «відкладеною на певний час розправою щодо Церкви» (Debinski, J., 2012, с. 477) через «невигідність йти на відкриту конфронтацію з віруючими» (Городецький, О., 2010, с. 24). Остаточне захоплення влади в Катеринославі «розв'язало» більшовикам руки і дало можливість здійснювати більш потужний наступ на Церкву. Повною мірою це відчули на собі і римо-католики міста. Представники цієї конфесії оселилися у Катеринославі ще у XIX ст., протягом другої половини XIX – початку XX ст. відбувалося постійне збільшення їх кількості. У 1877 р. у губернському центрі був побудований костюл, при ньому існувала парафія Св. Йосипа. Суттєві корективи в її життя внесла Перша світова війна. Військові дії спричинили появу на території Катеринославської губернії великої кількості біженців, значна частина яких сповідувала римо-католицизм.

Одним із методів боротьби проти Церкви, що її здійснювали більшовики, було втілення в життя положення декрету про відокремлення Церкви від держави, де зазначалося, що «акти громадянського стану фіксуються виключно відділами запису шлюбів і народжень» (Про релігію і атеїстичне виховання. Збірник документів і матеріалів, 1979, с. 196). Останній запис у костюльних книгах парафії Св. Йосипа (тих, що збереглися) було зроблено 10 квітня 1920 р. Станіславом Кригельським (Книга регистрації актів громадянського стану о рожденні, 1920, арк. 455). Решта записів, якщо їх і робив священник, юридичної сили не мала.

Для католиків міста ситуація у 1920 р. ускладнювалась фактом радянсько-польської війни, під час якої більшовики закликали до повалення «проклято-

го іга панів і звільнення робітників і селян Польщі від гніту поміщиків і капіталістів» (Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918–1920 гг.). Документы и материалы, 1968, с. 262–263). Населенню роз'яснювали, що «вся історія України є історією боротьби з польськими панами» (К оружию!, 1920, арк. 1), а «польська буржуазія несе рабство українському населенню» (Воззвание ко всем рабочим, крестьянам и честным гражданам Украины, 1920, арк. 1).

У листівках, виданих під час цієї війни, закликали до «бдительности», бо «країна наповнена шпигунами – агентами Польщі», частина з яких веде руйнівну роботу та розвідувальну діяльність (Воззвание ко всем рабочим, крестьянам и честным гражданам Украины, 1920, арк. 1). Лунали також заклики до помсти, повалення державного ладу та терору в Польщі – «...польські селяни повинні відібрати у польських поміщиків землю і худобу..., польські робітники повинні повісити на ліхтарних стовпах польських спекулянтів і польських капіталістів, взяти фабрики в свої руки» (Паны лезут в наш карман, 1920, арк. 1), «Над Червоною Варшавою невдовзі буде майоріти Радянський прапор робітничо-селянської Польської республіки» (Гражданин Советской Республики, Рабочий и Крестьянин, спешите на помощь Красному фронту! Скорей в ряды Красных Добровольцев!, 1920, арк. 1), «Смерть капіталістам і поміщикам! Кривава помста шляхетській банді за зрадницький напад!» (К оружию!, 1920, арк. 1). Влада жорстко висловлювалася щодо дезертирів, які «втікають з лав Червоної Армії» (К ответу дезертира!, 1920, арк. 1) і закликала їх найближчих родичів: «Женіть їх до армії, женіть їх спокутувати свою ганьбу, відмовте їм у коханні» (Долой дезертирство!, 1920, арк. 1).

Досить складною у 1920 р. була ситуація для всіх мешканців губерньського міста. Катеринославська ГубНК у своїх інформаційних зведеннях за цей рік повідомляла про невтішні для влади обставини, які характеризувалися «антирадянським настроєм робітників та службовців», а особливо сільського населення, у яких «слово комуна викликає ненависть» (Информационные сводки Екатеринославской ГубЧК о положении в Екатеринославской губернии, 1920, арк. 2, 117). У зведеннях зазначалося, що «робітники деяких великих підприємств заражені петлюрівщиною» (Информационные сводки Екатеринославской ГубЧК о положении в Екатеринославской губернии, 1920, арк. 9), а на базарах і взагалі можна почути таке: «...якщо б були білі, ми б були ситі, одягнені і зігріті, а не голодували б, як зараз» (Информационные сводки Екатеринославской ГубЧК о положении в Екатеринославской губернии, 1920, арк. 2).

Надзвичайна комісія реагувала на ситуацію арештами, обшуками, розстрілами – 22 вересня 1920 р. ГубНК було розстріляно 34 особи, яких звинуватили у бандитизмі та в організації петлюрівських змов, 18–20 листопада здійснено 29 обшуків і 63 арешти, 21 листопада – 8 обшуків та 8 арештів, 1 грудня – 18 обшуків та 17 осіб заарештовано (Информационные сводки Екатеринославской ГубЧК о положении в Екатеринославской губернии, 1920, арк. 18, 56, 57, 58, 79).

Не залишалося поза увагою чекістів і духовенство. Ще 28 квітня 1920 р. відділ управління Катеринославського губревкома наказав зібрати адреси та прізвиська духовенства всіх релігій, які живуть в м. Катеринославі, і направити зібрані відомості в Катеринославську губернську надзвичайну комісію (Наказ відділу управління Катеринославського губревкому про реєстрацію духовенства 28 квітня 1920 р., 1920, арк. 1). В зазначених вище зведеннях окремих пунктів стосувався духовенства, але повідомлялося, що «духовенство по відношенню до Радянської влади нічого не проявило. Відкритих контрреволюційних виступів не спостерігається» (Информационные сводки Екатеринославской ГубЧК о положении в Екатеринославской губернии, 1920, арк. 3 зв., 12, 42 зв.).

Відсутність контрреволюційних виступів з боку духовенства не стала запобіжником репресій проти нього. Більшовики завжди не просто негативно ставилися до Церкви, їх стратегічною метою було знищення релігії, яку вони вважали «опіумом для народу». В діяльності щодо знищення Церкви могли з'являтися перешкоди, здатні на певний час пригальмувати процес, але зупинити його в радянські часи було неможливо, бо боротьба з релігією пов'язана із сутністю більшовицького режиму. Ця сутність чітко проявлялася в документах провладної партії, у висловлюваннях її лідерів. Очільник ВНК Фелікс Дзержинський вважав, що «церква розвалюється, цьому нам треба допомогти, але ні в якому разі не відроджувати її у звичайній формі... Наша ставка на комунізм, а не на релігію» (Бабенко, Л., 2004, с. 412).

Методи боротьби з Церквою змінювались і залежали від напрямків внутрішньої політики в державі, поведінки духовенства тієї чи іншої конфесії, а стосовно римо-католицької церкви – ще і від стосунків з Польщею, бо більшу частину римо-католиків України склали поляки. Влада не тільки проводила антирелігійну пропаганду, яку партія пропонувала «зробити серйознішою, поглибити її» (Про релігію і атеїстичне виховання. Збірник документів і матеріалів, 1979, с. 102), а і створила відділ по відокремленню Церкви від держави у скла-

ді Народного комісаріату юстиції. Завдання відділу – нагляд за діяльністю релігійних організацій, неофіційна назва – ліквідаційний відділ (Рубльова, Н., 2003, с. 36). У 1921 р. під час губернського з'їзду рад Катеринославщини для виконання декрету про відокремлення Церкви від держави було прийнято рішення про те, щоб «з усіх приміщень сільрад, волвиконкомів, комнезамів і взагалі з усіх публічних установ були винесені ікони, статуї, картини релігійного змісту» (Материалы (резольюція, циркулярные письма, сводки) о состоявшемся VI губернском съезде Советов Екатеринославщины, арк. 50). Протягом року волосні виконкоми звітували про його виконання, в деяких з них ікони та «релігійні статуї» (саме так тлумачили термін «статуї») місцеві керівники, що свідчить про їх рівень освіти) вже були видалені (Материалы (резольюція, циркулярные письма, сводки) о состоявшемся VI губернском съезде Советов Екатеринославщины, 1921, арк. 24, 29, 40, 41, 45), а деякі не мали такої можливості, бо знімали приміщення і не могли «видалити ікони з приміщення, де живе родина господаря» (Материалы (резольюція, циркулярные письма, сводки) о состоявшемся VI губернском съезде Советов Екатеринославщины, 1921, арк. 28).

Процес тиску на Церкву набирав обертів і черговим кроком наступу держави на релігію була постановою ВЦВК про вилучення церковного майна для боротьби з голодом, який мав місце у 1921–1923 рр. На початку 1922 р. Катеринославський губком КП(б)У відправив укомам і райкомам КП(б)У телеграми про необхідність «підняти агітацію на здачу всього церковного майна – золота, срібла, – на користь голодуючих» (Телеграммы Екатеринославского Губкома КП(б)У укомам и райкомам КП(б)У об изъятии церковных ценностей, 1922, арк. 19, 20). Для виконання постанови 2 березня 1922 р. (як повідомляє газета «Звезда») відбулося зібрання вірян Катеринослава, на якому їх закликали прийти на допомогу (Изъятие церковных ценностей на Екатеринославщине. Отчет Екатеринославской губернской комиссии по изъятию церковных ценностей в пользу голодающих, 1922, с. 3). Але процес «допомоги» відбувався повільніше, ніж того хотіло керівництво, і після перших днів збору цінностей по місту зібрали «лише п'ять пудів срібла» (Изъятие церковных ценностей на Екатеринославщине. Отчет Екатеринославской губернской комиссии по изъятию церковных ценностей в пользу голодающих, 1922, с. 3). В телеграмі ГубНК від 10 березня 1922 року також було зазначено, що «кампанія по вилученню цінностей з церков ведеться занадто мляво» і запропоновано залучити до цього руху «робітничі та селянські маси» та «вміло використовувати боротьбу православної і автокефальної церков»

(Циркуляры ЦК КП(б)У и Екатеринославского Губкома КП(б)У, 1922, арк. 4).

Після Великодня грабунок релігійних споруд було поновлено і, попри опір вірян, які «всіма силами та засобами намагалися не дозволити вилучення цінностей», зібрали «50 пудів срібла по місту Катеринославу» (Изъятие церковных ценностей на Екатеринославщине. Отчет Екатеринославской губернской комиссии по изъятию церковных ценностей в пользу голодающих, 1922, с. 3).

Про опір Церкви – як православної, так і католицької – вилученню церковного майна пишуть і українські (наприклад, Л. Бабенко (Бабенко, Л., 2004, с. 421), і польські дослідники (Г. Шубтарські (Szubtarski G., 2013, с. 73). Цей опір сприяв посиленню репресій проти Церкви. Про них також пишуть вчені з різних країн – і про таємну інструкцію В. Леніна 1922 р., яка містила наказ щодо арешту і розстрілу великої кількості представників «реакційної буржуазії та реакційного духовенства» (Debinski, J., 2012, с. 477), і про «арешти польських священників, яких звинувачували у шпигунстві або антирадянській агітації» (Осипова, И. И., 1996, с. 50), і про «закриття та руйнування молитовних установ» (Калакура, О. Я., 2007, с. 288), і про «репресії проти священнослужителів за саботаж кампанії вилучення церковних цінностей, які, на думку Л. Бабенка, мали на меті викликати страх і покору перед владою, сформувати атеїстичний світогляд» (Бабенко, Л., 2004, с. 427).

З метою впливу на населення міста влада влаштовувала масові антирелігійні заходи. Традиційно діячі «атеїстичного фронту» активізували свою діяльність перед Різдвом та Великоднем. Так, у 1922 р. на Різдво було організовано комсомольські карнавали. «Карнавал повинен закінчитися, – писала газета «Звезда», – великою ходою з факелом, феєрверком та спаленням «богів», зовсім непотрібних трудящим людям» (Комсомольское рождество, 1922, с. 1). Слід зазначити, що це дійство проводилося під час голоду, який вирував у країні у 1921–1923 рр. і, прикриваючись яким, більшовики грабували церкви. Ймовірно, проведений карнавал не мав бажаного для організаторів результату, бо після його проведення влада зазначала, що «комсомольське різдво» викликало «озлоблення віруючої частини населення», хоч мало і «позитивні наслідки» (Циркуляры Екатеринославского Губкома КП(б)У, 1922, арк. 10). Досвід цього заходу було враховано при проведенні «комсомольської пасхи», яка мала більш закритий характер, завдяки чому «загострення серед населення не викликала» (Циркуляры Екатеринославского Губкома КП(б)У, 1922, арк. 10), але і не охопила «повною мірою широкі маси» (Циркуляры Екатеринославского

Губкома КП(б)У, 1922, арк. 10). В наступні роки практика проведення подібних заходів продовжувалася, більшовики наполегливо нав'язували свою думку мешканцям міста.

Політика Радянської влади (в тому числі і антирелігійна) підштовхувала багатьох поляків, литовців, латишів до виїзду на історичну батьківщину. Процес повернення біженців розпочався ще в часи гетьмана Павла Скоропадського, але і протягом 1921–1922 рр. з Катеринослава ешелонами виїжджали представники націй, які формували римо-католицьке середовище губернського центру.

Більшовики усвідомлювали наявність «міцного націоналізму польського населення, який живиться спогадами про національне гноблення у царській Росії», а також його «клерикалізм» і те, що «католицькі ксьондзи були провідниками просвітництва і культури польською мовою», а «польське населення дуже переймається польськими школами, бібліотеками і взагалі культурно-просвітницькою справою» (Матеріали о работе польской секции Агитпропотдела Екатеринославского Губкома КП(б)У, 1922, арк. 32). З метою позбавлення ксьондзів провідної ролі (а в ідеалі – і будь-якого впливу) і радянізувати поляків, більшовики намагалися переконати їх у тому, що «радянська влада не є виключно російською владою, а проводить політику, спрямовану на рівноправність націй та віросповідань» (Матеріали о работе польской секции Агитпропотдела Екатеринославского Губкома КП(б)У, 1922, арк. 32), вели мову про необхідність «проводити роботу серед робітників і селян відповідної національності її рідною мовою» (Резолюції пленумів Екатеринославского Губкома КП(б)У, 1922, арк. 5), проводили відповідні мітинги, спектаклі в клубах і на підприємствах (Отчет о работе Екатеринославского Губкома КП(б)У и состоянии губернской парторганизации, 1921, арк. 10). Для вирішення поставлених завдань використовували комуністів-поляків, а також осіб, що володіли польською мовою (Отчет о работе Екатеринославского Губкома КП(б)У и состоянии губернской парторганизации, 1921, арк. 10), а таких, як свідчать статистичні зведення, було небагато: 2 – серед партробітників губмасштаба і 11 – уїздного масштаба (Отчет о работе Екатеринославского Губкома КП(б)У и состоянии губернской парторганизации, 1921, арк. 7 зв. – 8).

Враховували більшовики і зацікавленість поляків, які мешкали на українських землях, подіями, що відбувалися в Польщі. Передбачалося «спеціальні польські конференції доповнювати доповідями про події в Польщі» (Матеріали о работе польской секции Агитпропотдела Екатеринославского Губкома КП(б)У, 1922, арк. 32), до порядку денного загального зібрання поляків, які мешкали у Катеринославі,

включали, наприклад, питання «Польща та міжнародне і внутрішнє становище РСФРР на момент п'ятої річниці Жовтня» (Матеріали о работе польской секции Агитпропотдела Екатеринославского Губкома КП(б)У, 1922, арк. 28), пропонували листівки Комуністичної робітничої партії Польщі, де йшлося про диктатуру буржуазних урядів у цій країні, були заклики до протистояння реакції, а також не довіряти «порожнім словам» демократичних, народних, соціалістичних партій (Матеріали о работе польской секции Агитпропотдела Екатеринославского Губкома КП(б)У, 1922, арк. 9).

Подібні заходи проводились і для литовського населення Катеринослава. Серед них – організація Литовського робітничого клубу, але не для того, щоб дати можливість представникам цієї національної меншини задовольнити свої культурні потреби, а для того, щоб мати можливість проводити агітаційну роботу серед «біженських литовських мас найбільш широко» (Доклады и отчеты о деятельности литовской секции при Екатеринославском Губкоме КП(б)У, 1921, арк. 1), проводилися також мітинги і збори. Попри те, що більшість литовців виїхала на батьківщину ще за часів гетьмана, на середину червня 1921 р. «по місту було зареєстровано близько 1855 родин біженців з Литви» (у 1917 р. було приблизно 20 000 осіб) (Доклады и отчеты о деятельности литовской секции при Екатеринославском Губкоме КП(б)У, 1921, арк. 10, 33). Значна їх частина була орієнтована на повернення на батьківщину – на мітинги приходило 200–300 осіб (Доклады и отчеты о деятельности литовской секции при Екатеринославском Губкоме КП(б)У, 1921, арк. 33), до клубу записалося більше 100 осіб (Доклады и отчеты о деятельности литовской секции при Екатеринославском Губкоме КП(б)У, 1921, арк. 1), а до Литви у серпні 1921 р. виїхало 1200 біженців і ще 3000 осіб у місті готувалося до реєвакації (Доклады и отчеты о деятельности литовской секции при Екатеринославском Губкоме КП(б)У, 1921, арк. 33). Отже, ані організація клубу, ані доповіді про «Білу Польщу» та «Білу Литву» (Протоколы общих собраний и митингов литовских беженцев г. Екатеринослава, 1921, арк. 2) не затримали більшість литовців у Радянській Україні (виїхав навіть весь драмгурток). Роботу литовської секції було визнано слабкою (Доклады и отчеты о деятельности литовской секции при Екатеринославском Губкоме КП(б)У, 1921, арк. 26). Подібні заходи організувала і латиська секція Губкому КП(б)У (Отчет о работе Екатеринославского Губкома КП(б)У и состоянии губернской парторганизации, 1921, арк. 10), але і вона не могла похвалитися вагомими успіхами.

Слід зазначити, що окреслена вище діяльність більшовиків була розрахована на людей,

які виїдуть в країни, де «при владі білогвардійці» (Доклады и отчеты о деятельности литовской секции при Екатеринославском Губкоме КП(б)У, 1921, арк. 1), отже, була спрямована на виховання прихильників комуністичної ідеології в сусідніх країнах. Підтвердженням цього є і намагання відправити з території Радянської України до Польщі відозви та прокламації (Циркуляри ЦК КП(б)У и Екатеринославского Губкома КП(б)У, 1922, арк. 137).

Наприкінці 1922 р. у Катеринославі формувалися чергові ешелони для відправки біженців на батьківщину – тринадцятий до Польщі (Материали о работе польской секции Агитпропотдела Екатеринославского Губкома КП(б)У, 1922, арк. 28) і четвертий до Литви (Доводится до сведения беженцев 4-го литовского эшелона, что отправка эшелона состоится 8 сентября сего года, 1922, с. 4). В цьому самому році литовську, польську та латвійську секції було ліквідовано через від'їзд «більшості біженських мас» (Резолюции пленумов Екатеринославского Губкома КП(б)У, 1922, арк. 5).

Після від'їзду «біженських мас» у губернському центрі залишилося набагато менше поляків, ніж їх мешкало до війни. Так, у 1912 р. у місті налічувалося 13445 римо-католиків (Весь Екатеринослав, 1913, с. 113), переважна більшість яких була поляками, а за даними перепису 1926 року, у Дніпропетровську залишилося близько 4000 представників цієї національної меншини (Перепис населення 1926 р. Національний склад населення УСРР). Римо-католицька спільнота також суттєво зменшилася і складала у 1925 р. лише 250 осіб (Список религиозных общин Екатеринославского округа, 1925, арк. 6). З 1923 р. настоятелем парафії святого Йосипа був Міхаель Вольф.

Отже, з міста виїхали не тільки біженці, що опинилися на території нашого краю за часів Першої світової війни, а й поляки, які мешкали у Катеринославі ще до війни. Значна частина представників цієї національної меншини в середині 1920-х рр. не належала до парафіян місцевого костьолу, а це означає, що вони перебували під впливом антирелігійної пропаганди або були залякані.

Висновки. Знищення релігії було складовою частиною стратегічних планів більшовиків. Після встановлення своєї влади вони почали наступ на Церкву (і наше місто не стало винятком). Одним з перших кроків у цьому напрямку було позбавлення у 1920 році юридичної сили актів громадян-

ського стану, які фіксували в церквах, у тому числі й у катеринославському костьолі.

На початку 1920-х рр. на Катеринославщині у полі зору ГубНК було все духовенство, особливого ставлення влади до священників тієї чи іншої конфесії автор не зафіксував. В означений період місцева влада переймалася також вилученням з публічних установ предметів релігійного змісту, влаштувала масові антирелігійні заходи (переважно на Різдво і Великдень), що ображало релігійні почуття вірян.

Черговим кроком наступу більшовиків на Церкву було вилучення церковного майна, яке пояснювали необхідністю боротьби з голодом. Влада вимушена була залучати до цього руху контрольовані «робітничі і селянські маси», використовувати протиріччя між церквами, бо віряни і духовенство чинили опір. Ініціатором цькування була партія більшовиків, активну участь у цьому процесі брала Надзвичайна комісія, вона надавала інформацію про дієві методи реалізації поставлених завдань, а також здійснювала репресії. На місцях бракувало освічених виконавців антирелігійних вказівок «згори».

Переважну частину парафіян костьолу губернського міста складали поляки, отже, на їх становище впливали стосунки радянської держави з Польщею. У 1920 р. вони суттєво ускладнювалися радянсько-польською війною. В листівках, які випускали більшовики, лунали заклики до повалення державного ладу та проведення терористичної діяльності на території Польщі.

У 1921–1922 рр. з Катеринослава ешелонами виїжджали представники національних меншин, які формували римо-католицьке середовище губернського центра. Більшовики намагалися радянїзувати біженців – проводили мітинги, збори, конференції, спектаклі, але це не дало вагомих результатів. Більша частина цих людей була орієнтована на повернення на історичну батьківщину. Зафіксовано спроби відправити до Польщі відозви та прокламації. З міста виїжджали не тільки поляки-біженці, але й ті, які мешкали на території нашого краю ще з довоєнних часів. Цьому сприяла великою мірою і політика більшовицької влади, в тому числі і репресії проти Церкви. Значна частина поляків Катеринослава у середині 1920-х рр. до парафіян костьолу не належала, а це означає, що вони перебували під впливом антирелігійної пропаганди або боялися відкрито сповідувати свою віру.

Бібліографічні посилання

- Бабенко, Л., 2004. Участь органів ВЧК – ГПУ у вилученні церковних цінностей на початку 1920-х рр. *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*, № 1/2, с. 410–428.
- Буланова, Н. М., 1995. До питання про закриття релігійних споруд в м. Кам'янському в двадцять роки (по матеріалах Державного архіву Дніпропетровської області). *Дніпропетровському історичному музею ім. Яворницького. З минулини Подніпров'я: матеріали наукової конференції, Дніпро, 17 травня 1994*. Дніпро, с. 122–126.
- Весь Екатеринослав (справочная книга)*, 1913. Екатеринослав: Типография Л. И. Сатановского.
- Воззвание ко всем рабочим, крестьянам и честным гражданам Украины, 1920. Спр. 72. Оп. 1. Ф. 614. Дніпро: *Державний архів Дніпропетровської області*.
- Городецький, О., 2010. Політична провокація каральних органів на Півдні УСРР («справа» польського ксьондза у Кам'янському). *Грані*, № 6, с. 22–26.
- Гражданин Советской Республики, Рабочий и Крестьянин, спешите на помощь Красному фронту!, 1920. Спр. 78. Оп. 1. Ф. 614. Дніпро: *Державний архів Дніпропетровської області*.
- Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918–1920 гг.). Документы и материалы*, 1968. Днепропетровск: Промінь.
- Доводится до сведения беженцев 4-го литовского эшелона, что отправка эшелона состоится 8 сентября сего года, 1922. *Звезда*, 6 сентября, с. 4.
- Доклады и отчеты о деятельности литовской секции при Екатеринославском Губкоме КП(б)У, 1921. Спр. 549. Оп. 1. Ф. П-1. Дніпро: *Державний архів Дніпропетровської області*.
- Долой дезертирство! 1920. Спр. 89. Оп. 1. Ф. 614. Дніпро: *Державний архів Дніпропетровської області*.
- Изъятие церковных ценностей на Екатеринославщине. Отчет Екатеринославской губернской комиссии по изъятию церковных ценностей в пользу голодающих, 1922. *Звезда*, № 33, с. 3.
- Информационные сводки Екатеринославской ГубЧК о положении в Екатеринославской губернии, 1920. Спр. 6. Оп. 1 доп. Ф. П-1. Дніпро: *Державний архів Дніпропетровської області*.
- Калакура, О. Я., 2007. *Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.* Київ: Знання України.
- Книга регистрации актов гражданского состояния о рождении. г. Екатеринослав. Римско-католический костел, 1920. Спр. 580. Оп. 3. Ф. 193. Дніпро: *Державний архів Дніпропетровської області*.
- Комсомольское рождество, 1922. *Звезда*, № 132, с. 1.
- К оружию! 1920. Спр. 88. Оп. 1. Ф. 614. Дніпро: *Державний архів Дніпропетровської області*.
- К ответу дезертира! 1920. Спр. 80. Оп. 1. Ф. 614. Дніпро: *Державний архів Дніпропетровської області*.
- Материалы о работе польской секции Агитпроп-отдела Екатеринославского Губкома КП(б)У, 1922. Спр. 1017. Оп. 1. Ф. П-1. Дніпро: *Державний архів Дніпропетровської області*.
- Материалы (резюлюция, циркулярные письма, сводки) о состоявшемся VI губернском съезде Советов Екатеринославщины, 1921. Спр. 47. Оп. 1. Ф. 159. Дніпро: *Державний архів Дніпропетровської області*.
- Наказ відділу управління Катеринославського губервкому про реєстрацію духовенства 28 квітня 1920 р., 1920. Спр. 9 а. Оп. 1. Ф. 158. Дніпро: *Державний архів Дніпропетровської області*.
- Осипова, И. И., 1996. «В язвах своих сокрой меня...». Москва: Серебряные нити.
- Отчет о работе Екатеринославского Губкома КП(б)У и состоянии губернской парторганизации, 1921. Спр. 25. Оп. 1 доп. ФП. 1. Дніпро: *Державний архів Дніпропетровської області*.
- Паны лезут в наш карман, 1920. Спр. 76. Оп. 1. Ф. 614. Дніпро: *Державний архів Дніпропетровської області*.
- Перепис населення 1926 р. Національний склад населення УСРР*. Доступно: https://uk.wikipedia.org/wiki/Національний_склад_населення_України#Перепис_населення [Дата звернення: 10.03.2020].
- Про релігію і атеїстичне виховання. Збірник документів і матеріалів*, 1979. Київ: Політвидав України, с. 196–197, 100–103.
- Протоколы общих собраний и митингов литовских беженцев г. Екатеринослава, 1921. Спр. 153. Оп. 1. Ф. П-1. Дніпро: *Державний архів Дніпропетровської області*.
- Резюлюції пленумів Катеринославського Губкому КП(б)У, 1922. Спр. 48. Оп. 1. Ф. П-1. Дніпро: *Державний архів Дніпропетровської області*.
- Рубльова, Н., 2003. Передмова. *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*, № 2, с. 17–48.
- Списки религиозных общин Екатеринославского округа, 1925. Спр. 982. Оп. 2. Ф. 5. Київ: *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*.
- Телеграммы Губкома КП(б)У укомам и райкомам КП(б)У об изъятии церковных ценностей, 1922. Спр. 658. Оп. 1. Ф. П-1. Дніпро: *Державний архів Дніпропетровської області*.
- Циркуляры Екатеринославского Губкома КП(б)У, 1922. Спр. 152. Оп. 1. Ф. П-7. Дніпро: *Державний архів Дніпропетровської області*.
- Циркуляры ЦК КП(б)У и Екатеринославского Губкома КП(б)У, 1922. Спр. 616. Оп. 1. Ф. П-1. Дніпро: *Державний архів Дніпропетровської області*.
- Debinski, J., 2012. Kosciol Katolicki w Rosji. *Studia Wlodelawskie*, № 14, pp. 472–487.
- Zsubtarski, G., 2013. Antykoscielnie ustwodawstwo w ZSRR za rzadow Wlodzimierza Lenina (1917–1923). *Kosciol i prawo*, № 2, pp. 63–75.

References

- Babenko, L., 2004. Uchast' orhaniv VChK – HPU u vyluchenni tserkovnykh tsinnostey na pochatku 1920-kh rr. [Participation of the Cheka – GPU in the extraction of church results in the early 1920's.]. *Z arkhiviv VUChK – HPU – NKVD – KHB*, No 1/2, pp. 410–428 (in Ukrainian).
- Bulanova, N. M., 1995. Do pytannya pro zakryttya relihiynykh sporud v m. Kam'yans'komu v dvadtsyati roky (po materialakh Derzhavnoho arkhivu Dnipropetrovs'koyi oblasti) [On the issue of closing religious buildings in Kamyanske at the age of twenty (according to the State Archives of Dnipropetrovsk region)]. *Dnipropetrovs'komu istorychnomu muzeyi im. Yavornyts'koho, Z mynuvshyny Podniprov'ya, materialy naukovoyi konferentsiyi [Dnipropetrovsk actual museum named after Yavornytsky, From the past Previous experience, materials of the scientific conference, Dnipro, May 17, 1994. Dnipro]*, Dnipro, pp. 122–126 (in Ukrainian).
- Debinski, J., 2012. Kosciol Katolicki w Rosji [Catholic Church in Russia]. *Studia Wlclawskie*, No 14, pp. 472–487 (in Polish).
- Doklady i otchety o deyatel'nosti litovskoy sekti pri Ekaterinoslavskom Gubkome KP(b)U [Reports on the activities of the Lithuanian section under the Ekaterinoslav Provincial Committee of the CP (b) U], 1921. File 549. Inventory 1. Fund 1. Dnipro: *State Archives of Dnipropetrovsk Oblast* (in Russian).
- Doloy dezertirstvo! [Down with desertion!], 1920. File 89. Inventory 1. Fund 614. Dnipro: *State Archives of Dnipropetrovsk Oblast* (in Russian).
- Dovoditsya do svedeniya bezhentsev 4-go litovskogo eshelona, chto otpravka eshelona sostoitsya 8 sentyabrya sego goda [It is brought to the attention of refugees of the 4th Lithuanian echelon that the echelon will be sent on September 8 of this year], 1922. *Zvezda*, 6 September, p. 4 (in Russian).
- Grazhdanin Sovetskoy Respubliki, Rabochiy i krest'yanin, speshite na pomoshch' Krasnomu frontu! [Citizen of the Soviet Republic, Worker and Peasant, hurry to the aid of the Red Front!], 1920. File 78. Inventory 1. Fund 614. Dnipro: *State Archives of Dnipropetrovsk Oblast* (in Russian).
- Grazhdanskaya voyna na Ekaterinoslavshchine (fevral' 1918–1920 gg.). *Dokumenty i materialy [Civil War in the Ekaterinoslav Region (February 1918–1920). Documents and materials]*, 1968. Dnepropetrovsk: Promin' (in Russian).
- Horodets'kyi, O., 2010. Politychna provokatsiya karal'nykh orhaniv na Pivdni USRR («sprava» pol's'koho ks'ondza u Kam'yans'komu) [Political provocation of punitive organs in the South of the USSR («case» of a Polish priest in Kamyanske)]. *Hrani*, No 6, pp. 22–26 (in Ukrainian).
- Informatsionnye svodki Ekaterinoslavskoy GubChK o polozhenii v Ekaterinoslavskoy gubernii [Information summaries of the Ekaterinoslav GubChK on the situation in the Ekaterinoslav province], 1920. File 6. Inventory 1 ext. Fund 1. Dnipro: *State Archives of Dnipropetrovsk Oblast* (in Russian).
- Iz'yatie tserkovnykh tsinnostey na Ekaterinoslavshchine. Otchet Ekaterinoslavskoy gubernskoy komissii po iz'yatiyu tserkovnykh tsinnostey v pol'zu golodayushchikh [Seizure of church valuables in the Ekaterinoslav region. Report of the Ekaterinoslav Provincial Commission on the Seizure of Church Values in Favor of the Starving], 1922. *Zvezda*, No 33, p. 3 (in Russian).
- Kalakura, O. Ya., 2007. *Polyaky v etnopolitychnykh protsesakh na zemlyakh Ukrayiny u XX st. [Poles in ethnopolitical processes in the lands of Ukraine in the twentieth century]*. Kyiv: Znannya Ukrayiny (in Ukrainian).
- Kniga registratsii aktov grazhdanskogo sostoyaniya o rozhdenni. g. Ekaterinoslav. Rimsko-katolicheskyy kostel [Book of registration of civil status acts of birth. Ekaterinoslav city. Roman Catholic Church], 1920. File 580. Inventory 3. Fund 193. Dnipro: *State Archives of Dnipropetrovsk Oblast* (in Russian).
- Komsomol'skoe rozhdество [Komsomol Christmas], 1922. *Zvezda*, No 132, p. 1.
- K oruzhiyu! [To arms!], 1920. File 88. Inventory 1. Fund 614. Dnipro: *State Archives of Dnipropetrovsk Oblast* (in Russian).
- K otvetu dezertira! [To the answer deserted!], 1920. File 80. Inventory 1. Fund 614. Dnipro: *State Archives of Dnipropetrovsk Oblast* (in Russian).
- Materialy o rabote pol'skoy sekti Agitpropotdela Ekaterinoslavskogo Gubkoma KP(b)U [Materials on the work of the Polish section of the Ekaterinoslav Agitation department office of the Ekaterinoslav Provincial Committee of the CP(b)U], 1922. File 1017. Inventory 1. Fund 1. Dnipro: *State Archives of Dnipropetrovsk Oblast* (in Russian).
- Materialy (rezolyutsiya, tsirkulyarnye pis'ma, svodki) o sostoyavshemsya VI gubernskom s'ezde Sovetov Ekaterinoslavshchiny [Materials (resolution, circular letters, summaries) about the VI provincial congress of Soviets of Ekaterinoslav region], 1921. File 47. Inventory 1. Fund 159. Dnipro: *State Archives of Dnipropetrovsk Oblast* (in Russian).
- Nakaz viddilu upravlinnya Katerynoslavs'koho hubrevkomu pro reyestratsiyu dukhovenstva 28 kvitnya 1920 r. [Order of the Department of Management of the Ekaterinoslav Gubrev Committee on the Registration of the Clergy April 28, 1920], 1920. File 9a. Inventory 1. Fund 158. Dnipro: *State Archives of Dnipropetrovsk Oblast* (in Russian).
- Osipova, I. I., 1996. «V yazvakh svoikh sokroy menya...» [«In my ulcers, hide me ...»]. Moskva: Serebryanye niti (in Russian).
- Otchet o rabote Ekaterinoslavskogo Gubkoma KP(b)U i sostoyanii gubernskoy partorganizatsii [Report on the work of the Ekaterinoslav Provincial Committee of the Communist Party (b) U and the state of the provincial party organization], 1921. File 25. Inventory 1 ext. Fund 1. Dnipro: *State Archives of Dnipropetrovsk Oblast* (in Russian).
- Pany lezut v nash karman [Gentlemen climb into our pockets], 1920. File 76. Inventory 1. Fund 614. Dnipro: *State Archives of Dnipropetrovsk Oblast* (in Russian).
- Perepys naselennya 1926 r. Natsional'nyy sklad naselennya USRR [Census of 1926. National composition of the population of the USSR]. Available at: https://uk.wikipedia.org/wiki/Natsional'nyy_sklad_

naselelnya_Ukrayiny#Perepys_naselelnya [Accessed: 10.03.2020] (in Ukrainian).

Pro relihiyu i ateyistychne vykhovannya. Zbirnyk dokumentiv i materialiv [About religion and atheistic education. Collection of documents and materials], 1979. Kyiv: Polityvydav Ukrayiny, pp. 196–197, 100–103 (in Ukrainian).

Protokoly obshchikh sobranii i mitingov litovskikh bezhentsev g. Ekaterinoslava [Minutes of general meetings and rallies of Lithuanian refugees in Ekaterinoslav], 1921. File 153. Inventory 1. Fund 1. Dnipro: *State Archives of Dnipropetrovsk Oblast* (in Russian).

Rezolyutsii plenumiv Katerinoslavskogo Gubkoma KP(b)U [Resolutions of the plenums of the Katerinoslav Provincial Committee of the CP (b) U], 1922. File 48. Inventory 1. Fund 1. Dnipro: *State Archives of Dnipropetrovsk Oblast* (in Russian).

Rubl'ova, N., 2003. Peredmova [Preface]. *Z arkhiviv VUChK – HPU – NKVD – KHB*, No 2, pp. 17–48.

Spiski religioznykh obshchin Ekaterinoslavskogo okruga [Lists of religious communities of the Ekaterinoslav district], 1925. File 982. Inventory 2. Fund 5. Kyiv: *Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine* (in Russian).

Szubtarski, G., 2013. Antykoscielnie ustwodawstwo w ZSRR za rzadow Wlodzimierza Lenina (1917–1923) [Anti-Church legislation in the USSR under the leadership

of Vladimir Lenin (1917–1923)]. *Kosciol i prawo*, No 2, pp. 63–75 (in Polish).

Telegrammy Ekaterinoslavskogo Gubkoma KP(b)U ukomam i raykomam KP(b)U ob iz»yatii tserkovnykh tsennostey, 1922 [Telegrams of the Ekaterinoslav Provincial Committee of the Communist Party (b) U to the ukom and district committees of the CP (b) U on the seizure of church values]. File 658. Inventory 1. Fund 1. Dnipro: *State Archives of Dnipropetrovsk Oblast* (in Russian).

Tsirkulyary Ekaterinoslavskogo Gubkoma KP(b)U [Circulars of the Ekaterinoslav Provincial Committee of the CP (b) U], 1922. File 152. Inventory 1. Fund 7. Dnipro: *State Archives of Dnipropetrovsk Oblast* (in Russian).

Tsirkulyary TsK KP(b)U i Ekaterinoslavskogo Gubkoma KP(b)U [Circulars of the Central Committee of the CP (b) U and the Ekaterinoslav Provincial Committee of the CP (b) U], 1922. File 616. Inventory 1. Fund 1. Dnipro: *State Archives of Dnipropetrovsk Oblast* (in Russian).

Ves' Ekaterinoslav (spravochnaya kniga) [All Ekaterinoslav (reference book)], 1913. Ekaterinoslav: Tipografiya L. I. Satanovskogo (in Russian).

Vozzvanie ko vsem rabochim, krest'yanam i chestnym grazhdanam Ukrainy [Appeal to all workers, peasants and honest citizens of Ukraine], 1920. File 72. Inventory 1. Fund 614. Dnipro: *State Archives of Dnipropetrovsk Oblast* (in Russian).